

Күркебаев К.Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kurkebaevk@gmail.com

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА АТАУЛАРДЫ БІРІЗДЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада лингвистикалық тұрғыдан сақ, ғұн, түркі, қыпшақ архетипінен бастау алатын түркі тілдерінің базалық лексикасы ортақ екендігі қарастырылады. Түркі тілдерінің базалық лексикасы күні бүгінге дейін сақталып, сөйлеу тілі мен жазба тілде әртүрлі деңгейде қолданылып келетіндігі белгілі. Түркі тілдерінің ортақ базалық лексикасын құрайтын туыстық атаулар, түр-түс атаулары, сан есімдер, төрт-түлік мал атаулары, жан-жануар мен құс атаулары, тамақ атаулары сияқты тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық классификациялар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қабатының мол екенін және олардың түрлі фонетикалық варианттарда кездесетінін түркі тілдеріндегі салыстырмалы лексикология зерттеулері айқын дәлелдеп береді. Түркі тілдеріне ортақ базалық лексика тақырыптарының ауқымды екенін ескере келе, мақалада соматикалық (дене мүше) атаулар мен табиғат атаулары ғана салыстырылып талданады. Қазіргі түркі тілдерінде жаңа ұғымдар мен заттарға атау беруде бірізділік жоқ. Кейбір түркі тілдері неологизм сөздерге мағыналық балама тауып, өз тілдерінің фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп төл терминологиялық қорын дамыту бағытын көздейтіндері де бар. Ал хақас, чуваш, якут, құмық сияқты кейбір түркі тілдері кірме сөздер мен неологизмдерді доминант донор тілдерде қалай дыбысталса, қалай қолданылса ешбір фонетикалық, семантикалық өзгеріске ұшыратпай өз тілдеріне солай қабылдап жатқаны белгілі.

Түйін сөздер: түркі тілдері, базалық лексика, неологизмдер, түркілік кеңістік, сөздік құрамдағы алшақтық, салыстырмалы лексикология.

Kurkebayev K.K.,

Candidate of Philology, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kurkebaevk@gmail.com

Questions of unification of neologisms in Turkish languages

This article discusses the basic vocabulary of the Turkish languages in the linguistic aspect, which have ancient origins from the archetypes of the Saks, Gunas, Kipchaks, Turks. This basic vocabulary of the Turkish languages has been preserved to our time and is used in spoken and written form at different levels. In addition, the comparative lexicology of the Turkish languages analyzes the names of kinship relations, names of flowers, numerals, names of domestic animals, zoonyms and names of birds, also names of food, which constitute a single Turkish basic vocabulary. Given the broadness of this subject, the article deals only with somatisms and the name of natural phenomena. In modern Turkish languages in the development of neologisms are not found generally accepted principles. Some Turkish languages, respectively, of phono-morpho-semantic specificity, use the semantic equivalent of neologisms, while enriching their terminological fund. And such Turkish languages as Khakass, Chuvash, Kumyk accept borrowed words and neologisms from the languages of donors (dominants) in sound, without any phonetic, semantic changes.

Key words: Turkish languages, basic vocabulary, neologisms, Turkish space, vocabulary gap, comparative lexicology.

Күркебаев К.К.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kurkebaevk@gmail.com**Вопросы унификации неологизмов в тюркских языках**

В данной статье рассматривается базовая лексика тюркских языков в лингвистическом аспекте, которые имеют древние истоки от архетипов саков, гунов, кипчаков, тюрков. Данная базовая лексика тюркских языков сохранена до нашего времени и употребляется в разговорной и письменной формах на разных уровнях. Кроме того, в сравнительной лексикологии тюркских языков анализируются названия родственных связей, названия цветов, имена числительные, названия домашних животных, зоонимы и названия птиц, также названия пищи, которые составляют единую тюркскую базовую лексику. Учитывая обширность данной тематики, в статье рассматриваются только соматизмы и названия природных явлений. В современных тюркских языках в разработке неологизмов не встречаются общепринятые принципы. Некоторые тюркские языки соответственно фоно-морфо-семантической специфике используют смысловую эквивалент неологизмов, при этом обогащая свой терминологический фонд. А такие тюркские языки, как хакасский, чувашский, кумыкский, принимают заимствованные слова и неологизмы от языков-доноров (доминантов) по звучанию, без каких-либо фонетических, семантических изменений.

Ключевые слова: тюркские языки, базовая лексика, неологизмы, тюркское пространство, разрыв в словарном составе, сравнительная лексикология.

Кіріспе

Түркілер (қыпшақтар) өз дәуірінде Шығыс Еуропа мен Дунайдан бастап Орта Азияны, Азов теңізі жағалауын, Қырымды, Солтүстік Кавказды, Мысырды, тіпті шығысында Қытай қорғанына дейінгі ұлан-ғайыр аумақты уысында ұстап төрткіл дүниені дүр сілкіндірген әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосқан аса қуатты мемлекеттерінің бірегейі еді. Бұл жөнінде түркі жұртшылығына аса танымал құмықтың тарихшы ғалымы Мурад Аджи: «К концу V века, кипчаки заселили пол Европы и всю Центральную Азию. Тюркская речь заглушала на Евразийском континенте любую другую. Тюрки были самым могучим и многочисленным народом мира... На Идели (Волге) встретились культуры Востока и Запада. Благодаря усилению тюрков древний мир соединился в единое пространство, которое называли Евразией» деп нақтылайтүседі (Аджи, 1999: 75).

Жер бетіндегі жалпы адамзат дамуы мен өркендіне өзіндік зор үлесін қосқан түркі әлемінің тарихи шындығы ашылмаған қабатының көп екені туралы Еуропа ғұламасы Ш. Монтескье өз ойын былай өрбітеді: «Әлемдегі бірде-бір халық өзінің жаулап алуы мен жеңісі тұрғысынан татарларды басып оза алмайды. Шын мәнінде бұл халық әлемді билеуші, басқа халықтар оларға бағыну үшін жаралғандай. Бұл далалықтар империяларды жоюшы және қалыптастырушы. Олар – Моғол империясы атты иелікке ие. Олар – Персияның билеушілері, Кир мен Гистасктың

орнына отырушылар. Ержүрек түркілер Еуропада, Азияда, Африкада жорықтарын жүргізіп үш бөлікке иелік етті. Ары барсақ, Рим империясын құлатушыларға тірелеміз. Шыңғыс хан жорықтарымен салыстырғанда, Александр жорықтары қандай? Бұл халықтың тарихын жазуға тарихшылар да жетпейтін шығар. Қанша ерліктері тарих қойнауында ашылмай, айтылмай қалды. Бұл – үнемі жеңіске жетуші ержүрек халық, өздерінің ерліктері жайлы болашаққа қалдырмаған халық.... (Монтескье, 1955: 238).

Алайда сол дәуірдің тарих сахнасында батырлық пен ерліктің, жауынгершіліктің нағыз символын танытқан түркілермен достық қарым-қатынаста өмір сүру Еуропаның көптеген мемлекеттері мен орыс князьдарының, Қап тауы аксүйектерінің арманы еді. Түркілер бұл жерлерде тек саяси үстемдік жасап қана қойған жоқ, өздерінің ата-салты мен ділін, дінін, тілін дәріптейтін үлкен рухани-мәдени ошақтар қалыптастырды. Бұл мәдени ошақта түркі халықтарының этникалық менталитеті мен дүниетанымы, этностық тілі мен этностық санасы, этникалық моралі мен салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері ерекше қарқында дамыды. Әсіресе, бұл «төрткіл дүниенің жарты әлемін» билеп тұрған әйгілі Алтын Орда мемлекеті тұсында қуаты арта түсті.

Бұл жөнінде зерттеуші ғалымдардың «Арабские и персидские историки, побывавшие в Золотой Орде сообщают о многих ученых, писателях, богословах и поэтах, которые жили на территории Золотой Орды, занимались научной

и литературной деятельностью тюрков. Ныне обнаруженные памятники материальной и духовной культуры Золотой Орды подтверждают высокую культуру вес центрах» деген пікірі де орынды айтылған (Наджип, 1975: 29).

Эксперимент

Бұл тарихи кезеңде қыпшақ тілінің қолдану аумағы мен қоғамдық қажеттілігі арта түскені белгілі. XI ғасырдан бастап моңғолдардың шапқыншылығына дейін де, Шыңғыс хан ұрпағы құрған аса қуатты Алтын Орда мемлекеті тұсында да қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесінде кеңінен қолданылған қуатты тіл болғанын еуропаның шығыстанушы ғалымдары мен жиһангерлерінің, араб ғалымдарының жазба дүниелерінде кеңінен сөз етіледі. Алтын Ордамен қатар Мысыр, Шам, Үнді, Кавказ халықтарының түркі тілін үйренуі сол кездегі қыпшақтардың саяси үстемдігімен тікелей байланысты болса керек. Алтын Орда хандарының бұйрықтар мен жарлықтары, түрлі мазмұндағы хаттары, Араб ғалымдары мен Мысыр сұлтандарының жазбалары, Грузия, Армения жерін бағындырып мекен еткен армян-қыпшақтардың тарихи-филологиялық және құқықтық сипаттағы еңбектері, Үнді сұлтандарының жәдігерліктері сол дәуірде қыпшақ тілінде жазылған еді. Оның айқын дәлелі ретінде орта ғасырда әртүрлі әліпбилермен қыпшақ тілі туралы жазылған «Кодекс Куманикус», Абу Хайианның «Китаб әл-Идрак ли-лисан әл-атрак», «Терджуман түркий уа ғараби», «Китаб әд-дурра әл-мудийа филлуғат ат-туркийиа», «Ат-тухфат әз-закія филлуғат ат-туркия», «Китаб булғату ал-муштак фил луғати ат-туркия ва-л қыфчақ», Жамалладин ат-Туркидің «Китаб Булғат әл-муштак фи-луғат ат-турк» сияқты еңбектерімен қатар, армян-қыпшақтары тілінде жазылған «Дана Хикар сөзі», «Армянша-қыпшақша дұғалық», «Төре бітіг» және әлі жете зерттелмеген түрлі жанрдағы тарихи жазбалар мен сөздіктерді жатқызуға болады.

Алайда ұлы Алтын Орда мемлекетінің ыдырауы оның орнына келген түркі-қыпшақ тілді мемлекеттер Ақ Орда, Моғолстан, Ноғай ордасы, Сібір хандығы, Қазан хандығы, Әбілхайыр хандығы, Қазақ хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы, Тайбұға (Ишимское ханство) хандығы тұсында да түркінің тілі ауызша және жазбаша формадағы негізгі қарым-қатынас тілі болғаны белгілі.

Тарихтың осы тұсында бұрынғы бытыраңқы орыс князьдарының бір-бірімен бас қосып бірігуі, оқ-дәрі мен мылтық қаруын жетілдіруі

бүгінгі қуатты Ресей патшалығының тарих сахнасына шығуына мүмкіндік тудырды. Жеке-жеке хандық құрып бір-бірімен қырқысып жатқан түркілерді өздеріне бағындырып еліне, жеріне қожалық ету патшалық Ресейдің түпкі мақсаты болды. Ресей патшалығының отарлау саясатына қаншама қарсылық көрсетсе де 1552-1618 жылдары түркітілдес Сібір хандығы, Қазан хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы Атамекен жерлерінен айырылып бодан елге айналды. Тіліне, діліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне озбырлық жасалды. Одан беріге дейін де жеке хандық құрып тұрған түркітөктес Қазақ хандығы, Бұхар және Хиуа хандықтары, Ноғай ордасы айналасы 100-150 жылдың көлемінде Ресей патшалығының бодандығына түскені тарихи ақиқат.

Егер 1584 жылы басқыншы атаман Ермактың әскерін тас талқан етіп жеңіп, Атамекен жерін азат еткен башқұрт батыры Сатбектің, кейіннен Сібір ханы Көшімнің: «Түркі жұрты, түркі ұрпақтары бірігіп қайтадан қуатты мемлекет болайық» деген жанайқайын басқа хандықтардың (Қазан хандығы, Қырым хандығы, Астрахан хандығы, Ноғай ордасы, Қазақ хандығы, Моғолстан, Бұхар және Хиуа хандықтары) қолдамай әрқайсысы жеке хандықты өз бетінше басқарғысы келіп ауызбіршілікке келе алмауы жалпытүркілік кеңістіктің күйреуіне әкеліп соқтырды.

Оның зардабын түркі тілдес халықтар XVI ғасырдан бері қарай тартып келеді. Сақ, ғұн, түркі, қыпшақ генезисінен бастау алатын өзіндік түркілік мәдениеті мен дүниетанымы, бай әдебиеті мен өнері, ділі мен тілдік саны болған ноғайлардың, чуваштардың, тайбұғалардың, себерлердің, шорлардың, сахалардың, хақастардың, құмықтардың және т.б. ұсақ түркі тайпаларының тілдері бүгінде жұтылып жоқ болуға айналып, «аймақтық тілдер мен тұтынушысы аз тілдердің Еуропалық Хартиясына» еніп кетуі жалпытүркілік кеңістік үшін үлкен қасіретке айналды.

Сібір татарлары әдебиетінің негізін салушылардың бірі, ұлт тілінің қажырлы қайраткері, жалынды ақын Болат Сулейманов өзінің «Тіл-мәдениет-автономия» атты мақаласында: «И мы сибирские татары, хотим говорить на том языке, на котором разговаривали наши предки, хотим обладать теми озерами, реками, полями, лугами, лесами, которые они оставили нам в наследство. Мы хотим иметь на своей родной земле такие же национальные и политические права, какие имеют другие народы» деген жанайқайы басқа да біздің түркі тілді бауырларымызға ой салады (Сулейманов, 2013: 77).

Жоғарыда көрсетілгендей V-XVI ғасырлардағы түркілердің саяси үстемдігі оның тілінде де айқын көрініс тапты. Он ғасырға жуық түркі кеңістігі мен қыпшақ даласында негізгі қарым-қатынас тіліне айналған түркі тілдерінің өзіндік фонологиялық, лексикалық, грамматикалық ортақ жүйесі қалыптасты. Лингвистикалық тұрғыдан сақ, ғұн, түркі, қыпшақ архетипінен бастау алатын түркі тілдерінің бұл ортақ бірізділігі нәтижесінде негізгі базалық лексикасы қалыптасты.

Нәтиже мен талқы

Түркі тілдеріне ортақ базалық лексика «Көне түркі сөздігі», «Диуани луғат ат-түрк»,

«Кодекс Куманикус», «Китаб әл-Идрак лилисан әл-атрак», «Терджуман түркий уа ғараби», «Китаб әд-дурра әл-мудийа филлуғат ат-туркийа», «Ат-тухфат әз-закія филлуғат ат-туркия», «Китаб булғату ал-муштак фил луғати ат-туркия ва-л қыфчак», «Дана Хикар сөзі», «Армянша-қыпшақша дұғалық», «Төре бітіг» сияқты жазба ескерткіштер тілінде молынан кездесетініне түркітанудағы ғылыми зертеулер мен лексикографиялық еңбектер айқын дәлел бола алады.

Осы мол базалық лексика күні бүгінге дейін сақталып, көптеген түркі тілдерінің сөйлеу тілі мен жазба тілінде әртүрлі деңгейде қолданылып келетіндігін төмендегі кестеден айқын аңғарамыз.

Соматикалық атаулар

№	Қазақ пілі	Түрік тілі	Башқұрт тілі	Ұйғыр пілі	Якут тілі	Тува пілі	Чуваш тілі
1	Бас	Kafa	Баш	Bash	Тебе, Бас	Баш	Пуç
2	Аяқ	Ayak	Аяқ	Put	Атах	Бут	Ура
3	Қол	El	Кул	Qol	Илии	Хол	Алă
4	Жүрек	Yürek	Йөрәк	Yürek	Сүрэх	Чүрек	Чёре
5	Көз	Göz	Күз	Köz	Харах	Карак	Куç
6	Құлақ	Kulak	Колак	Qulaq	Кулгаах	Кулак	Хăлха
7	Шаш	Saç	Сәс	Chach	Кыл	Дүк	Çуç
8	Тіс	Diş	Теш	Chish	Тиис	Диш	Шăл
9	Мұрын	Burun	Морон	Burun	Мурун	Думчук, мурну	Сăмса

Табиғат атаулары

№	Қазақ пілі	Түрік тілі	Башқұрт тілі	Ұйғыр пілі	Якут тілі	Тува пілі	Чуваш тілі
1	Ағаш	Ağaç	Ағас	Derex	Мас	Бяш	Йывăç
2	Тау	Dağ	Тау	Tagh	Хайа,сыыр	Даг	сăрт, ту
3	Су	Su	һыу	Su	Уу	Суг	шыв
4	Аспан	gökyüzü	Кук	Asman	Халлаан	Дээр	пелёт, тўпе
5	Жұлдыз	Yıldız	Йондоз	Yultuz	Сулус	Сылдыс	çăлгар
6	Жер	Toprak	Ер шары	Tora	Сир	Чер	çёр, тăпра
7	Өзен	Nehir	Йылға	Deriya	Өрүс	Хем	шыв, юханшыв
8	Дала	Bozkır	Дала	Gender	Хонуу куйаар	Хову	хир, çеçен хир
9	Орман	Orman	Урман	Ormanlıq	Тыа	Арыг	вăрман
10	Жаңбыр	Yağmur	Ямғыр	Yamghur	Самыыр, ардах	чаьс, чаашкын	çумăр

Бұдан бөлек түркі тілдерінің ортақ базалық лексикасын құрайтын туыстық атаулар, түр-түс атаулары, сан есімдер, төрт-түлік мал атаулары, жан-жануар мен құс атаулары,

тамақ атаулары сияқты тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық классификациялар, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер қабатының мол екенін және олардың

түрлі фонетикалық варианттарда кездесетінін түркі тілдеріндегі салыстырмалы лексикология зерттеулері айқын дәлелдеп береді. Біз бұл кестеде түркі тілдеріне ортақ базалық лексиканың мол қабатын құрайтын соматикалық (дене мүше) атаулар мен табиғат атауларын салыстыруды ғана жөн санап отырмыз.

Яғни түркі тілдерінің сөздік қоры мен сөздік құрамының 70-80 пайызын қамтитын ортақ базалық лексикасының бұдан да басқа тақырыптық топтарының мол екенін бір мақала аясында қамту мүмкін емес. Әрине, бұл мәселемен жеке ғылыми-зерттеу нысаны ретінде түркі тілдерінің салыстырмалы лексикасын зерттейтін мамандар шұғылдануы тиіс.

Сонымен қатар түркітанудағы ғылыми зерттеулердің кейбір бағыттары түркі тілдеріндегі ортақ базалық лексиканы бір буынды сөздермен немесе түбір сөздермен байланыстыра қарастыруды жөн санайды. Мәселен, түркітанушы академик Ә. Қайдар бұл жөнінде былай дейді: «Односложные корни-основы в каждом тюрском языке и во всех языковых подразделениях тюрской семьи представляют собой ядро всей базисной лексики, и любое исследование в области исторической лексикологии и этимологии ставит своей конечной целью как можно лучше познать суть этого ядра, раскрыть фонеморфо-семантическую природу корневых моносиллабов» (Қайдар, 2005: 19).

Алайда түркі тілдері тек қана базалық лексика тұрғысынан ғана емес, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйесі мен құрылымы тұрғысынан да көптеген ортақ заңдылықтарға ие екенін біз жоғарыда атап көрсеткенбіз.

Мәселен, түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы агглютинация құбылысымен тікелей байланысты қалыптасып дамығаны белгілі. Агглютинацияға негізделген көптік, тәуелдік, септік категориялары түркі тілдерінің баршасына ортақ грамматикалық мағына берудің оңтайлы тәсілі. Тіпті бір ғана грамматикалық мәнге ие яғни көптік ұғымды білдіретін -лар, -лер, -дар, -тер, -лор, -дор, -тор, -төр, -нар, -нер, -нор көптік жалғауы чуваш тілінен басқа түркі тілдерінде осындай фонетикалық варианттарда дерлік кездеседі.

Немесе түркі тілдеріндегі септеу жүйесі де қазіргі қазақ тіліндегідей жай септеу, тәуелді септеу, есімдіктердің септелуі сияқты үш түрлі нұсқада қолданылады.

Көптік, тәуелдік, септік жалғаулары арқылы грамматикалық мағына берудің ортақ осындай үлгілері басқа да түркі тілдерінде қалыптасқан

зандылық. Ғасырлар қойнауынан бүгінге дейін жанды тіл ретінде өмір сүрген түркі тілдерінің лексикалық және грамматикалық жүйесінен мұндай ортақ лингвистикалық заңдылықтарға салыстырмалы сараптамалар жасай беруімізге болады.

Есімдіктің септелуі

	Құмық тілі	Шор тілі
А	Биз	Пис
І	Бизин	Пистин
Б	Бизге	Писке
Т	Бизин	Писти
Ж	Бизде	Писте
Ш	Биздин	Пистен

Алайда ХҮ ғасырдан астам өмір сүріп келе жатқан түркі тілдерінің бүгінгі даму тенденциясы қандай, қай бағытта дамып барады? – деген заңды сұрақ туындайды.

Тіл – жанды құбылыс. Ол үнемі қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, толығып, жаңарып отырады. Қоғам дамыған сайын қоршаған ортада жаңа заттар мен құбылыстар пайда болады. Олар адам санасында сарапталып, қорытылып жаңа атау (неологизм) ретінде тілдік таңбамен бекітіледі.

Тілдегі жаңа атаулар туралы академик Р.Сыздықова былай дейді: «Тілдік жаңалық дегеніміз – белгілі бір тілдің даму барысындағы белгілі кезеңдерде пайда болған (қолданысқа түскен) жаңа зат, жаңа ұғым атаулары, жаңа сөз тіркестері, мағынасы жаңарған, яғни мағынасы ауысқан немесе қосымша мағыналық реңкке ие болған бұрынғы сөздер, сондай-ақ тілде жиі еркін қолданыла бастаған бөгде тілдік сөздер болып танылады. Бұларды лингвистикалық жаңа бірліктер деп те атайды (Сыздықова, 2009: 168).

Әлемдік интеграцияны нысан еткен бүгінгі жаһандану заманындағы ақпараттық технологиялар тасқыны, бизнес пен экономикадағы жаңа үдерістер, заманауи сұраныстарға ие толассыз келіп жатқан неологизмдермен шет елдік кірме сөздер бір кездегі ортақ базалық лексикасы қатталған түркі тілдеріне қалай әсер етуде?

Шындығына сүйенсек, түркі немесе қазақ ұғымында қалыптаспаған жаңа ұғымдар мен заттарға, құбылыстарға түркі тілдері жүйесінде ат қойып, айдар тағуда ортақ ұстанымдар мен ғылыми қағидаттарда бірізділік жоқ. Осыған орай сөзжасам саласы бойынша жаңа атаулардың

(неологизмдер) жасалуында донор тілдер мен доминат тілдердің тілдік ықпалының рөлі күшті болып келеді.

Соңғы он бес жиырма жыл көлемінде тілдік санамызда пайда болып, күнделікті өмірде

белсенді қолданысқа ие бола бастаған жаңа ұғымдар мен заттарға атау беруде (неологизмдерге) ежелгі ортақ түркілік базалық лексикадан алшақтап бара жатқанымызға кестедегі мына мысалдар айқын дәлел бола алады.

Қазақша	Турк	Ұйғыр	Тува	Якут	Өзбек	Түрікмен	Қырғыз
Саяжай	yazlık	жаңза	Дача	Даача	yozi uy	Даҫа	дача
Аялдама	Durak	Бекәт	автобус доктаар	тохтобул	to'xtating	Duruzma	токтотуу
Әуежай	aeroport	аэропорт	аэропорт	аэропорт	Aeroport	uçar meýdany	аэропорт
Саябақ	park	Бағ	Парк	Парк	Park	seyil bagy	парк
Самалдық	balkon	балхана	балкон	Балкон	Ijtimoiy odoblar	Balkon	балкон
Теледидар	Tv	Телевизор	телевизор	Телевизор	Tv	Telewizor	TV
Әнұран	Himn	Гимн	Гимн	Гимн	Madhiya	Gimn	гимн
Пернетақта	klavye	Клавиатура	Баскыштар	клавиша	klaviatura	Klawiatura	клавиатура
Құлаққап	kulaklık	наушник	Қулақтааш	Кулгаах	eshitish vositasi	Şugulçy	аккордеон
Күйсандық	piyano	пианино	пианино	пианино	Pianino	Pianino	фортепьяно
Кеден	gümrük	таможня	каайлы чери	таможня	urf-odatlar	Gümrükhana	бажы
Жарнама	Reklam	реклама	реклама	реклама	Reklama	Reklama	реклама
Балмұздақ	Doñdurma	Мороженое	Мороженое	Мороженай	Muzqaymoq	doñdurma	балмұздақ
Жүйе		Система	система	системэ	Tizim	Sistema	система
Мұздатқыш	Buzdolabı Soğutucu	Морозильник	Морозильник	Булуус	Muzlatgich	doñdurýan gurluş	Муздаткыч

Кестедегі мысалдарға қарап көптеген түркі тілдері неологизм сөздердің сол тілдегі нұсқасын қалдыруды көздесе, қазақ тілі семантикалық сәйкестікті өз тілінен табуға тырысып, қазақша баламсын ұсынып келеді. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің сөздік құрамын байытуға септігін тигізеді. Әйтсе де бұл ұстанымды қазақ тілі өзінің туыстас түркі тілдерінен және халықаралық терминдер бірізділігінен алыстап бара жатыр деп түсіндіріп жүргендер де бар. Өйткені өзге түркі тілдерді бұл кірме сөздерді фонетикалық, семантикалық, грамматикалық тұрғыдан өзгертпей, түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап қабылдап жатқанына кестедегі мысалдар дәлел бола алады.

Дегенмен кейбір түркі тілдері неологизм сөздерге мағыналық балама тауып, өз тілдерінің фоно-морфо-семантикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп төл терминологиялық қорын дамыту бағытын көздейтіндері де бар. Ал хақас, чуваш, алтай, құмық сияқты кейбір түркі тілдері кірме сөздер мен неологизмдерді доминант донор тілдерде қалай дыбысталса, қалай қолданылса

ешбір фонетикалық, семантикалық өзгеріске ұшыратпай өз тілдеріне солай қабылдап жатқан белгілі.

Қазақ немесе басқа түркі тілдер жүйесінде донор тілдерден терминдер мен неологизмдерді калька тәсілі арқылы сөзбе-сөз аудару нәтижесінде физика, химия, география, биология, психология, математика, экономика, құқық сияқты салалық ғылымдарды қалыптастырып келеміз.

«Русско-казахский экономический словарь», «русско-казахский юридический словарь», «русско-казахский медицинский словарь сияқты» екі тілдегі салалық терминологиялық сөздіктерде жаңа атаулар тізбесі орасан мол. Яғни бүгінгі жалпы кеңістіктегі түркі тілдерінде ғылым мен техника тілін донор тілдерден аудару арқылы салалық ғылымдардың тілін қалыптастырып отырмыз. Өкінішке орай «Түрік-қазақ экономикалық сөздігі», «Қазақ-өзбек заңтану сөздігі», «Қазақ-қырғыз медицина сөздігі» сияқты салалық сөздіктерді қазіргі түркі тілдер жүйесінде кездестіре алмаймыз.

Сонымен түркі тілдері бүгінгі жаһандану үдерісіндегі заманауи талаптарға сәйкес сырттан келіп жатқан мыңдаған неологизм сөздердің түпнұсқа қалпын қатаң сақтап, аудармай, семантикалық баламалырын өз тілінің ішкі мүмкіндіктерінен іздеп таппай немесе түркі тілдер жүйесінен сөз алмаспай қабылдай беретін болсақ, 100 жылдан кейін біздің туыстас тілдердің ежелден қалыптасқан базалық лексикасынан басқа сөздік қорында алшақтық пайда болып, түркі тілдері сөйлеу тілі мен жазба тілде бір-бірін түсінбейтін дәрежеге жетуі әбден мүмкін. Яғни қоғам мен өркениеттің дамуына байланысты пайда болатын неологизм сөздер түркі тілдерінің сөздік құрамындағы алшақтық шегарасын бұдан ары қарай да өсіре береді деген сөз.

Түркітануда бұл мәселелер түрколог ғалымдарды алаңдатпай отырған жоқ. Түркітанудағы осындай бірқатар күрделі мәселерді шешу үшін ортатүркі тілін құру идеясында ұсынып жүрген зерттеушілер де жоқ емес.

Ташкенттегі ортатүрік тілі халықаралық ғылыми-зерттеу институтының директоры, профессор Бақтияр Кәрімов түркі халықтарының барлығына ортақ заманауи ортатүркі тілін құруды ұсынады: «Создание усредненного языка ортатюрк, выступающего в функциях добровольно признанного языка межнационального общения, накопления информации общетюркской и общечеловеческой значимости способствовало бы развитию взаимопонимания и равноправного сотрудничества между тюркскими народами, социально-экономическому, политико-правовому, информационно-коммуникативному, профессионально-квалификационному, духовно-интеллектуальному развитию личности и социальных групп, как тюркского мира, так и всего человечества» (Каримов, 2013: 41).

Бәлкім мұндай ғылыми-зерттеу орталықтар құрылып дұрыс бағытта жұмыс істеген жағдайда,

түркітануда қордаланып қалған мәселелердің бірқатары өз шешімін табуға мүмкіндіктер туындар еді. Бүгінгі түркі тілдеріне бөгде тілдердің ықпалымен еніп жатқан жаңа атауларды біріздендірудің де оңтайлы тәсілдері қарастырылар еді.

Қорытынды

Түркі этностарының ондаған ғасырлардағы даму тарихында қаншама түрлі экстралингвистикалық факторлар болса да, базалық лексикасындағы ортақ түркілік лексикалық құрамның сақталғанын жоғарғы кестеде келтірілген тілдік деректер арқылы дәйектелді. Қалыптасқан тарихи бұл үдерісті жандандыра отырып, түркі тілдеріндегі неологизм сөздерді біріздендірудің оңтайлы тетігін тауып, өзара бір-бірімен сөз алмасуға, жаңа атауларды бірлесе отырып ортақ игеруге ғылыми мүмкіндіктер тудыру қажет. Ғылым мен техниканың дамуына сәйкес түркі тілдер жүйесіне күн сайын еніп жатқан жаңа атаулар мен бөгде кірме сөздерге түркілік ортақ сәтті баламалар тауып, оны жалпы түркілік кеңістікке енгізу жолдарын қарастырып, түркі неологизмдерінің ортақ бірізділігін сақтай отырып туыстас тілдердің лексикалық құрамының ары қарай алшақтауына жол бермеуіміз керек.

Ғылым мен техника салалары бойынша түркі тілдерінің салыстырмалы терминологиялық (екі тілді аударма сөздіктер, түсіндірме сөздіктер) сөздіктерін құрастыру да кезек күттірмейтін мәселе. Түркітану, филология мамандықтарында «Түркі тілдерінің салыстырмалы лексика-грамматикасы» пәні міндетті пән ретінде оқытылуы тиіс. Түркі тілдерінің фонетикасына, лексикасына, грамматикасына, тіл саясатына, терминологиясына, лексикографиясына қатысты бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізіп, халықаралық ғылыми жобаларды жасау қажет.

Әдебиеттер

- Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. – М., 1999. – 230 с.
 Монтестье Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – 803 с.
 Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алматы: Наука, 1975. – I часть. – С. 208.
 Булат Сулейманов – основоположник литературы сибирских татар. – Тюмень, 2013. – 219 с.
 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 2005. – 295 с.
 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009. – 272 б.
 Каримов Б.Р. Наследие и перспективы тюркской цивилизации и путь инновационного повышения статуса казахского языка. «Мәдени ықпалдастық және өркениеттер бірлігі» атты бесінші Халықаралық түркология конгресі. – Түркістан, 2013, 19-20 сәуір.

References

- Adji M. Kipchaki. Drevnyay aistorya turkov i Velikoi stepi. [The ancient history of the Turks and the Great Steppe.] Moscow. 1999. 230 s. (In Russian)
- BulatSuleimanov- osnovopolozhnikliteratursibirskihtatar.[the founder of the literature of the Siberian Tatars.] Tyumen`, 2013. 219 s. (In Russian)
- Kaidar A.T. Strukturaodnoslozhnyhkorneiiosnov v kazakhskomyazyke. [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language.] Almaty, 295 s. (In Russian)
- Karimov B.R. Nasledieiperspektivytyurskoicivilizaciii put` innovacionnogopovysheniestatusakazahskogoyazyka. «Madeniyk-paldastykzhaneorkenietterbirligi» attybesinshiHalykaralykturkologiyakongresi. [Heritage and perspectives of the Turkic civilization and the way of innovation raising the status of the Kazakh language] Turkistan, 2013, 19-20 sauir. (In Russian)
- Montesk'eSH. Izbrannyeproizvedenya. [Selected Works.] Moscow 1955. 803 s. (In Russian)
- Nadjip E.N. TyurkoyazychnyipamyatnikXIYveka «Gulistan» Seifa Sarai I ego yazyk.[Turkish-speaking monument of the 13th century «Gulistan» of the Safay Shed and its language] Almaty. Nauka, 1975. I chast` S. 208. (In Russian)
- Syzdyk. R. Qazakhtilindegieskilikter men zhanalyktar.[Neologisms and archaisms in the Kazakh language] Almaty, 2009. 272 b.(In Kazakh)